

Prof. Dr. MARGÓ TIVADAR
ajándéka

ÉRTEKEZŐ RÉSZ.

SZABATOSSÁG A MAGYAR IGEIDŐKBEN.

(Folytatás és vége.)

Ezen és a megelőzőtt értekezések czélja ugyan, mint czíme is mutatja, mind régi, mind az új általános nyelvszokás alapján, összekötetésben kitünő nyelvészek elméletével, lehető teljes szabatoságot fürkészni ki a magyar igeidők használatában: mindazáltal közelebbi irányának azt mondhatjuk, mely szerint kivált némely időknek az újabb korban kétségbe vont értelmét törekszem kellő világosságra deríteni alanyi felfogásom szerint ugyan — más egyikünk sem mondhat — de nem önkényesen, hanem, mint érintém, a nyelv minden forrásainak figyelembevételével, egybevetésével. Azonban azt is kell tudnunk, mikben térnek el a különböző nézetek egymástól, ha ugyan lenne még köztünk nézetkülönbség, mit ezen értekezésem után lehetetlen hinnem.

Majd mindenik időre nézve (t. i. a mutató vagy valósági módban — indicativusban —) van vagy volt valami némely újabb nézetek szerint, a mi véleményemmel, egy részről a nyelv természetéből, azaz mind régi, mind újabb nyelvgyakorlatból, megalapítható szabatosággal, más részről a nyelvtudományban is jeles tudósok által kifejtett elmélettel és szabályszerűséggel össze nem fér; mindazáltal ezen eltérés nem mindenben oly lényeges, hogy kevesebb szóváltással is el nem intézhetnők a dolgot. De van vagy volt oly lényeges elvi nézetkülönbség is, sőt, mint föntebb érintém, némelyekben már magok a régiebb iratok is (egyháziak és világiak) oly ellenkezést látszanak mutatni, s még tovább menve, már a XVII. század folyamában, talán a legeslegújabb korig, csaknem minden osztályt

íróknál a legnevezetesebb múlt idők oly zavarodását tapasztaljuk, hogy ha valaki csak és egyedül ezen példákra akarna hivatkozni, még pedig tekintélyes írásokból is, például Pázmánból, vagy a nyelv-tanokból is, mindenik nézet támogatására vastag köteteket írhatna össze. Itten tehát csupán a példákra, akár régiekre, akár újabbakra hivatkozás a zavarból ki nem segíthet.

A legelső tudni való e szerint, mi az a lényeges nézetkülönbség; a további pedig, mily módon vagy módokon vergődhetünk bizonyosságra.

A lényeges nézetkülönbség főképen a múlt időkre vonatkozik. Itt ismét némelyekben nem épen nagy az eltérés, mint alább részletesen fogjuk látni, különösen a tartós múltat mindenik nézet szerint az összetett vagy körülírt múlt (kér vala, tud vala) képviseli, a más-salhangzós múltat az ellennézet is általános múltnak nevezi, noha, mint alább fogjuk látni, ez is okot szolgáltatott egyik lényeges nézetkülönbségre. Az előbbi múltakra nézve (kért vala és kért volt) sokan nem igen tesznek valamely megkülönböztetést, de sok baj és vita nélkül ezen is csak eligazodnánk; végül a kettős múltra nézve is (kére vala) megengedik többen, hogy kísérő múltat (tehát egyidejűséget) jelel. Hanem az önhangzós múlt az kiváltképen, melynek egyik és fő jellemzésére nézve (mert némelyekben itt is egyetértünk) homlokegyenest állanak egymás ellenében a vélemények.

A másik tudni való, mit mond az igeidők elméletében a nyelv-bölcselet. Nem az enyém, mely nincsen, hanem elismert kitünő nyelvtudósoké.

Hogy t. i. akár régibb, akár újabb szokásra meggyőzőleg hivatkozassunk, vagy azokat épen megigazíthassuk, mindenek fölött az idők lehetőségig kimerítő elméletére van múlhatlanul szükségünk (példát a fentebbiekben úgy is eleget láttunk); mert ha mindenikünk más-más elméletet alkot magának, úgy soha sem hozzuk tisztába a dolgot, minthogy mindenikünk más mértékhez tartja magát. Itt nincs semmi előlegesség — aprioritas —, melyet gördítnek sokan ellenem. Ezen eljárás csak olyan, mint a rőf a kereskedő kezében, mely nélkül az ezen mértékkel eladatni szokott árukban vagy az eladó vagy a vevő csalódhatik, vagy legalább teljesen egyik sem nyugodhatik meg. Az ellenvélemény is sokszor emleget *végzett jelent, végzetlen múltat, általános múltat* stb. mik szintén előleges elméletre vonatkoznak.

Már ezen értekezés elején is kénytelen valék némi szabályokat a görög és latin nyelvek után megállapítani, különben alig tudom vala magamat csak egyikét példában is megértetni. Ámde a görög és latin nyelv, mint eddig is láthattuk, nem egészen alkalmazhatók a magyarra, sőt a latin és görög sem mindenben üt össze egymással. Szóval, általános elmélet nélkül tovább egy tapodtat sem mehetünk, különben elvek fölött örök időkig vitatkozunk.

Első értekezésemben szintén állíték fel más jeles nyelvészek és nyelvek után, mert ez vala czélom az idegen nyelvekre hivatkozásban, ily rövid elméletet; azonban egy az, hogy némelyek mindjárt kaptak az alkalmon, s azt mondák, hogy előleges szabályokba akarom beilleszteni a nyelvet (de az elméletnek nem az a czélja, hogy abba mindent belezsúfoljunk, hanem hogy legalább a főbb elvek vezérfonalul szolgáljanak, különben soha sem értjük meg egymást, annál kevésbé győzzük meg, a kiket talán érdekel, nézetünk alaposságáról); más az, hogy azok közül, a kik azóta tudomra e tárgyhoz szólottak, többen nem látszottak megérteni, mert csak a főbb vonalakra szorítkoztam volt, ottan közlött elméletemben. Egyszer azt gondolák, hogy a beszélő idők nálam az indicativusi idők, holott én mások útmutatása szerint világosan csak a három fő időt neveztem volt annak; másszor azt hozzák elé, hogy kilencz, azután meg hogy tizenkét időt állítottam fel, holott világosan kiírtam, miszerént azon fejtegetésnél fogva, nem csak hogy legalább tizenkét időt vehetünk fel, hanem tekintve az egyes idők több-kevesebb tartósságát, jóval többet is. Ezen félreértéseket, mint mondám, annak tulajdonítom, hogy csak igen röviden érintém meg a tárgyat.

Jelenleg tehát magokat azon jeles nyelvészeket fogom bővebben beszéltetni, kiktől az érintett elméletet tanultam volt. Egyikök Schmitthener Frigyes „Ursprachelehre. Entwurf zu einem System der Grammatik“ című munkájában, kezdve a 69. §-on:

„Általános idők (tempora absoluta.)

„Miként az idő háromféle: *múlt*, *jelen* és *jövő*; úgy oszlik fel az igének ezen viszonyait kifejező alak is háromfélére: múltira-, jelen- és jövőbelire. Ezen időalakokat, minthogy azokban minden (másokra) vonatkozástól elgondolunk, *általános időknek* nevezik, pl.

múlt : ἔτυπον; schlug;

jelen : ἔτυπω; schlage;

jövő : ἔτυψω; werde schlagen.

A példák magyarítását későbbre tartom fenn.

„Ezen időalakokra az aoristus (határozatlan) nevet javasolnók, ha ezt a görög nyelvtanítók megszorítva csak a múlt általános időalakjaira nem használják vala.“

Ugyanezekre nézve egy másik nyelvtudós (Heyse K. V. L.) által „System der Sprachwissenschaft“ című munkájában, a 207. és következő §§-okban kissé bővebben ekképen értesülünk :

„Az idő maga magában szakadatlan folytonosság, melyek egyes mozzanatai — momentumai — önmagukban külön nem választhatók. De a szemlélő emberre nézve határvonások állanak elé, melyek nem magukban, hanem csak az egyén szemléletére vonatkozva és csak erre nézve léteznek ; még pedig szükségképen három szakaszok vagy terjedések támadnak. A középső a jelen, közelebről csak egy pont : a most, az épen jelenvaló pillanat, mint alanyi határ a múlt és jövő között.“

„Múlt és jövő úgy tűnnek fel előttünk, mint kiterjedettek, azonban mint oly időköz, melyben egyes pontokat is meghatározhatunk. Ellenben a jelen a mi közvetlen észlelésünkben csak egy eltűnő pont. De az emberi szellem a jelent is úgy foghatja fel, mint egy egész időközt (nagyobb tartammal vagy kiterjedéssel), vagyis megfordítva, az egész időközt, melyben lebegünk, jelennek gondolhatja. Így nézlelhetjük a napokat, éveket sőt századokat is mint jelent (e napban, ez évben, e században). A három időtartam különbsége tehát egészen subjectiv — alanyi vagy önkileges. — Innen az ige azon alakjait is, melyek valamely cselekvényt vagy eseményt az időnek ezen három tartamai (terjedései) szerint terjesztenek elé, *alanyi időknek* nevezhetjük, vagy a közönséges elnevezés szerint aoristuskoknak, *határozatlanoknak*, mivel a cselekvény csak azon időszak szerint (az eladó, beszélő időpontjára vonatkozva — 210. §.) minden másféle meghatározás (határvonás) nélkül, ön magában terjesztetik elé, melybe azon cselekvény beleesik.“

(Alább a fejtegetések folyamában a szerző ezt világosabban fejezheti és fejezi ki, így szólván : „Mint hogy a cselekvény egyes mozzanatainak meghatározása rendszerént csak egy másik cselekvényre vonatkozás által létesül, mely másik cselekvény amazzal valamely mozzanatban összeesik, tehát a határozott időket *viszonyosaknak*, ellenben a határozatlanokat *általánosaknak* is nevezhetjük, pl. *tum cum intravi* — általános — *scribebat* — viszonyos idő“).

„A midőn (t. i. ha az idő csak mint határozatlan adatik elé) egészen közönbős dolog, vajjon a cselekvény időközt tartalmaz-e vagy csak egy időpontot. Például, múlt aoristusa : Caesar fiel von Mörderhand (időpont); Caesar schrieb die Geschichte seiner Feldzüge (időköz); jelen aoristusa : ich lese den Plato (habár az e pillanatban nem is történik). A jövő aoristusa : ich werde einmal den Plato lesen (valamely jövő, de egyébiránt határozatlan időben).“

„A múlt aoristusára a görög nyelv saját időalakokkal bír : *ἔγραψα, ἔλαβον*; így a római származású nyelvek is; a francziában *je lus, il vint* (különbözők ezektől : *je lisais, il venait*. Minthogy a jelen és jövő aoristusai nem bírnak (a nyelvekben) saját alakokkal, tehát a két-féle (jelen vagy jövő) időt rendszerént nem ismerik és nem különböztetik meg. Pedig lényeges a különbség ebben : die Nachtigall singt (egész általánosságban), vagy : hört, wie die Nachtigall singt (az alatt midőn a kertben sétálunk); ich werde einmal den Plato lesen, vagy : ich werde morgen den Plato lesen, während du schreiben wirst.“ (A magyarban, mint tudjuk és alább látni fogjuk, az utóbbi mint viszonyos jövőt is jelen alakjával adjuk).

Viszonyos idők (Schmitthenner szerént).

„A fentebbiekben eléadott minden egyes időpontból (vagy időponthoz mérve) ismét gondolhatunk jelent, múltat és jövőt. S az innen származó kilencz időt *viszonyosnak* nevezzük, mivel az általok eléterjesztett esemény egy másik eseményre vonatkozva terjesztetik elé.“

A) *A jelen időalakjai.*

a) *Jelen a jelenben*, azt jelöli a mi a jelennel azonegy időben történik, mint : *amo* (nincs a nyelvekben az általános jelentől külön alakja, lásd fentebb Heyse fejtegetését).

b) *Jelen a múltban* (közönségesen praeteritum imperfectum, vagy mindkét elnevezés külön is, csak praeteritum vagy csak imperfectum) szerző szerént németül : *Vorgegenwart* — jelen előtti — (de e szó nem fejezi ki azt a mit a „jelen a múltban“), annak eléterjesztésére a mit úgy gondolunk, mint egy másik múlt eseménnyel azon egy időbelit, pl. *amabam*. A példa igen röviden van adva, lásd fentebb Heyse példáját : *tum cum intravi scribebat*).

c) *Jelen a jövőben* (*Nachgegenwart*, a németben megint nem fejezi ki azt a mit a „jelen a jövőben“) annak megjelölésére a mi egy

jövő eseménnyel azonegy időbelinek ábrázoltatik, pl. *amabo* (a magyarban ez az, a mit jelenidő alakjával fejezünk ki : *holnap* Budára *megyek*; ez utóbbi esemény : *megyek*, a másikban : *holnap* történik; hasonló : valahová *menendesz*, *megyek*, az utóbbi az elsőre, *menendesz'* viszonyúl mint abban, akkor történő).

B) A múlt időalakjai.

a) *Múlt a jelenben* (Perfectum) annak megjelölésére, a mit a jelenben elmúlnak ábrázolunk, mint : *amavi*. (Alább a szerző így szól:) A legtöbb nyelvek erre is csak az általános múltat használják; mások, különösen római és germán eredetű újabb nyelvek körülírják. Egyébiránt az alakokban itt nevezetes zavarral találkozunk. Mind a szanszkrit, mind a góth és görögben egy múlt alak kettőztetéssel (reduplicatióval) képeztetik; de az alkalmazásban teljesen eltérnek egymástól. A góth általában a múlt jelölésére használja, a szanszkrit majd mint jelen előttit (jelent a múltban) majd mint múltat a jelenben használja, a görög pedig mint a jelenre viszonyuló oly múltat, melynek következményei egészen a jelenig tartanak, úgy hogy például *γεγάμηκα* azt teszi : ich bin verheirathet (— házasult vagyok —).

b) *Múlt a múltban* (Plusquamperfectum, Vorvergangenheit, múlt előtti, vagy elébbi múlt) annak jelölésére, a mi egy múlt eseményre vonatkozva már (elébb) elmúlt, mint : *amaveram*.

c) *Múlt a jövőben* (futurum exactum, Nachvergangenheit — múlt utáni —), mely azt ábrázolja, mi a jövő időponthoz nézve, mint múlt tűnik fel, pl. *amavero*.

C) A jövő időalakjai.

a) *Jövő a jelenben*, (futurum periphrasticum) a mi a jelenre viszonyítva adatik elé, mint jövő, pl. *amaturus sum*.

b) *Jövő a múltban* (Vorzukunft — jövő előtti), a mely a múltbeli egy pontból tekintve tűnik fel mint jövő : *amaturus eram*.

c) *Jövő a jövőben* (Nachzukunft — jövő utáni) a mi a jövőbeli egy pontból tekintve tűnik fel, mint jövő : *amaturus ero*.

„Az írásmódot illetőleg ezen időalakok :

a) *leírók*, főntebb az *a* alattiak (jelen a jelenben, múlt a jelenben, jövő a jelenben).

b) *történelmi*ek vagy *elbeszélési*ek a *b* alatt levők (a múltra vonatkozók : jelen a múltban, múlt a múltban, jövő a múltban).

c) *jóslati*ak a *c* alatt levők.

Az utóbbi felosztásból kimaradtak az általánosak, pedig azokat is be kell ide sorozni; különösen az általános múlt minden ismeretes nyelvben egyik legnevezetesebb elbeszélési idő, sőt az általános jelen is sokszor vétetik múlt helyett, mint alább elé fog adatni.

Schmitthenner szerint tehát az elméletben öszvesen tizenkét időalak volna.

Térjünk Heyse munkájára, a ki az alanyiakkal szemben tárgyilagost is tanít, és ezekkel összefüggésben adja elő a határozott vagy viszonyos időket.

Tárgyilagost idők.

„Elgondolván a három (általános) időszaktól, mely a szemlélő egyénre (alanyra) vonatkozik, az ige által kifejezett minden cselekvény vagy az időbeli minden esemény és állapot, legyen az múlt, jelen vagy jövő, bír önnön magában bizonyos kiterjedéssel vagy tartással. Ezen időközben ismét bizonyos időpontokat, időmozzanatot — a cselekvény időmozzanatait, tárgyilagost időpontokat — lehet megkülönböztetni, melyek háromfélék :

1) *kezdő cselekvény* (vagy állapot) : actio seu res inchoanda seu instans ;

2) *tartós* (vagy végzetlen) *cselekvény* : actio s. res durans s. infecta (imperfecta) ;

3) *végzett cselekvény* : actio seu res perfecta seu exacta.

„A kezdőnek némi hasonlósága van a jövővel, a tartósnak a jelennel, a végzettnek a múlttal. Azonban a két felosztást gondosan meg kell különböztetni. Jövő, jelen és múlt alanyi (az alanyra vonatkozó) időszakaszok ; az imént elszámoltakat pedig csak önnönmagukban kell és lehet helyesen felfogni. Tisztán kifejeztetnek ezek a részesülők (participiumok) és határtalan módok (infinitivusok) által, melyekben önmagukban rejlik az ige anyagi tartalma, sőt minden egyes alanyi idővel összekapcsolhatók : *scripturus sum, eram, ero, epistola scripta est, erat, erit.*

Határozott idők.

„Ha a beszélő az időbeli azon eseményt, melyet eléad, csak eléadása időpontjára vonatkozva terjeszti elé : akkor ezen eléadás

csak alanyi vonatkozatot (t. i. a beszélő alanyra vonatkozást) tartalmaz, s a mondott három általános idő áll elé. (Ezért nevezém ezeket első értekezésemben *beszélő* időknék, t. i. egyedül csak magára a beszélőre vonatkozó azaz *alanyi* időknék; de zavart okozván, mostan a ,beszélő idő‘ nevezetét, melytől különbözik az ,elbeszélési idő‘, elhagyom). Azonban az alanyi idővonatkozással egyszersmind a cselekvény tárgyilagosa kifejezése is összeköttethetik, a midőn minden egyes időszakban három-három *határozott idő* fog keletkezni ú. m.

Jelen(ben)

1) Kezdő cselekvény a jelenben (actio s. res inchoanda s. instans in praesenti): *scripturus sum*, μέλλω γράφειν, *je vais écrire*, régi német: *ich werde schreiben* (azaz schreiben).

2) Tartós v. végzetlen cs. (actio durans s. infecta): *scribo*, γράφω, *ich schreibe*, *I am writing*. Praesens imperfectum. Végzetlen jelen.

3) Végzett cs. (actio perfecta) γέγραφα, *scripsi*, *dixi*, *ich habe geschrieben*. Praesens perfectum. Végzett jelen.

Múlt(ban)

4) Kezdő cs. a múltban (actio instans in praeterito): *scripturus eram*, *j'allais écrire*, *ich war im Begriffe zu schreiben*, régi német: *ich ward schreiben*.

5) Tartós v. végzetlen cs. (actio infecta): *scribebam*, ἔγραφεον, *ich schrieb*, *I was writing*, *j'écrivais*. Praeteritum imperfectum. Végzetlen múlt.

6) Végzett cs. (actio perfecta): ἔεγραψα, *scripseram*, *ich hatte geschrieben*. Praeteritum perfectum, vulgo: plusquamperfectum. Végzett múlt. Régmúlt.

Jövő(ben)

7) Kezdő cs. a jövőben (actio instans in futuro): *scripturus ero*, *j'irai écrire*, *ich werde im Begriff sein zu schreiben*.

8) Tartós v. végzetlen cs. (actio infecta): *scribam*, γράφω, *ich werde schreiben*, *I shall be writing*. Futurum imperfectum s. simplex. Végzetlen v. egyszerű jövő.

9) Végzett cs. (actio perfecta): *scripsero*, görögül csak szenvedőleg: *τετέλεμαι*, *ich werde geschrieben haben*. Futurum perfectum oder exactum. Végzett jövő, múlt jövő*). (L. jegyz. a 325. l.)

„A három aoristus és ezen kilencz határozott idő teszi a fogalomszerüleg megállapított 12 időt.“

A munka kiadója Steinthal erre azt jegyzi meg : „Csak hogy ezekhez hozzá jönnek még a határtalan módok és részesülők három időji“ (tárgyilagos idők). Tehát Heyse fejtegetései szerént is nem 12 hanem 15 idő van az elméletben.

„Más kérdés — folytatja Heyse — ezen idők melyikét és mely rendben tünteti elé forma szerént minden egyes nyelv? melyek hiányzanak nála és azért másokkal pótolandók? úgy hogy egy időalaknak több időfogalmat kell jelölnie; pl. a latin perfectum egyszersmind a múlt aoristust is képviseli *scripsi* = *ἔγραφα* és *ἔγραψα*; és a németben a praeteritum egyszersmind aoristus és imperfectum is : *ich schrieb* = *ἔγραψα* és *ἔγραφον*.“

„Mint hogy a cselekvény időpontjainak meghatározása (a határozott idők alakulása) rendszerént csak más cselekvényre vonatkozólag történik, mely amazzal valamely időpontban összeesik : tehát mind ezen határozott időpontokat *viszonyosoknak* is nevezhetjük, az aoristusokat ellenben *általános időknek*; például : *als ich hereintrat* (*tum cum intravi* aoristus), *war er im Begriffe zu schreiben* (*scripturus erat*), *schrieb er* (*scribebat*), *hatte er geschrieben* (*scripserat*). Csak a jelen határozott időji állanak rendszerént vonatkozás nélkül más időkre, mivel a beszélő és hallgató jelenére, a mostanra vonatkozás már magában a kifejezésben foglaltatik : *ich bin* (*jetzt eben*) *im Begriffe zu schreiben*; *ich schreibe* (*gerade jetzt*); *ich habe geschrieben* (*azaz ich bin jetzt mit dem Schreiben fertig*); *dicke* (*nunc*); *fuimus Troes*.“

„A perfectum mint praesens perfectum (végzett jelen) helyes megértése legtöbb nehézséggel és zavarral jár. Hajlandók vagyunk az mint tempus praeteritumot tekinteni, miután a bevégzett cselekvényt fölcseréljük a múlttal. Igaz ugyan, hogy a perfectum nem mindig fejez ki oly bevégzett cselekvényt, mely a jelen pillanatban végeztetett be, hanem olyan eseményre is alkalmazható, mely már rég bevégzetett; de az ilyen is mindig úgy ábrázoltatik, melynek vonatkozása van a beszélő alany jelenére és *következésében jelenleg is*

*) „Ezen rendszerre — úgy mond szerző — a stoicusok vetették meg az alapot. Az újabbak közül Scaliger, Harris, A. Bernhardi tárgyalták ezt legjobban. A legtöbb grammaticusok teljesen homályban vannak az iránt.“

fenn áll; pl. ha éjfélkor mondjuk: *die Sonne ist (längst) untergegangen*, ez különböző ettől: *die Sonne ging unter*. *Columbus hat Amerika entdeckt* (es ist gegenwärtig entdeckt*) különböző ettől *Columbus entdeckte Amerika*. A perfectum t. i. valamit úgy nyilvánít, mint tényt; az aoristus valamely eseményt elbeszél. Azért azon ismeretes görög szólásban *ἡ γέγραφα, γέγραφα* nincs autologia. Az első jelenti általában a cselekvényt mint jelenben bevétet, a másik mint melynek következése most is fennáll, németül: *was ich geschrieben habe, bleibt geschrieben*."

E fejtegetésnél kissé tovább kell maradnunk. Nekem úgy tetszik, hogy ha 'végzett jelen' alatt azt kell értenünk, a mi az valósággal, t. i. *oly bevégzett tény, melynek következése a jelenben is fennáll*: úgy csak a görögben találjuk az ennek megfelelő egyszerű alakot a perfectumban, és se a német, se a latin perfectum, akárhogy forgatjuk, teljességgel nem fejezi ki tökéletesen azon fogalmat. De a magyar sem. Mindháromból csak azt tudjuk, hogy megtörtént, bevégzetett valami, de hogy ezen megtörtént dolog következése a jelenben is fennáll-e vagy sem, azt csak a görög perfectum fejezi ki, a többi nyelvekben azt csak másunnan tudhatjuk; pl. *Kolumbus fődözte fel Amérikát*, mind a három nyelvben csak megtörtént dolgot jelent, valamint ez: *házat építettem*, de hogy ezen ház fennáll-e most, ezt, ha másunnan nem tudom (pl. rámutatva *ezt* a házat), az 'építettem' szó soha ki nem fejezi az érintettük három nyelv perfectuma közül egyik sem.

Innen a *ἡ γέγραφα γέγραφα* kifejezést valamint Heyse a németben így fordította: *was ich geschrieben habe, bleibt geschrieben*, úgy se a latinban (*quod scripsi, scripsi*), se a magyarban (a mit írtam, írtam) nem adhatjuk ugyanazon egy alakkal mint a görögben, hanem például a magyarban ilyen formán: a mit írtam, írva van.

Ezen észrevétel igen nagyon fontos jelen értekezésemben, mert ez mutatja ki egyik lényeges tévedését némely ellenvéleményüeknek a magyar igeidők használatában. T. i. alkalmasint a görög nyelv után indultak volt. A görög perfectumot mássalhangzós múlttal fordítván (a minthogy általában nem is lehet mással fordítunk, vala-

*) De én — ez értekezés írója — kérdem, hogyan foglaltatik ez a 'hat entdeckt' kifejezésben; hiszen ezt máshonnan tudjuk, nem a német perfectumból.

mint a latinban is azoneygy forma adja vissza a görögnek mind perfectumát mind aoristusát, a németben meg a görögnek imperfectumát és aoristusát is), továbbá a tartós múltnak — görög imperfectumnak — a magyarban (helyesen) összetett múltunk (*ír vala*) felelven meg, a görög nyelvben jártas némely nyelvészeink, némi régibb példák által is buzdítva, úgy véleik osztályozhatni a másik egyszerű magyar múltunkat, miszerént ez már most a görög aoristusnak felelne meg. Tehát szeréntök a magyarban külön alakkal mind a három görög múltat szépen kifejezhetnők. De itt is, mint mindenben, egyes-egyedül csak a magyar nyelv sajátága, saját szelleme bír döntő erővel. Miben tökéletesen egyet értek a „Magyar Nyelvészet” szerkesztőjével. Csakhogy némely lényeges dologban mindketten más-mást olvasunk ki a nyelvből. S míg tovább mennék, hivatkozom minden magyar emberre, s minden magyar nyelvérzéssel bíró nyelvészre, hogy — talán ez egyetlen szót : *szoktam* kivéve — a magyar más-salhangzós múltban *egyedül ön magában*, pl. *írtam, tanultam, építettem*, és még ezerek és ezerekben bennfoglaltatik-e a *végzett jelen* fogalma, oly végzetté, melynek *következése a jelenben is fennáll*, akár valahol a régi nyelvmélekben akár az élő nyelvben ?

Tehát a legnagyobb tévedés volna a magyar nyelvben oly végzett jelenről beszélni, melynek egyszerű alak felelne meg, hanem legfőlebb csak olyanról, mely ezen és hasonló körülírásban foglaltatik : *írva van*.

De folytassunk még némelyeket Heyse után (226. és következő §§.).

„Az időalakok részint *egyszerűk* : *lego, legi*, részint *összetettek* vagyis eredetileg valamely önálló törzsnek az igéhez forradása által támadtak : *legebam* (melyben *bam = fuam*), a német : *ich sagte = ich that sagen* (ámbar kérdezhetnők : hát *that*-ban, hol vette magát a *t* végsőhang ?); részint *körülírók* : *locutus sum, verde lesen*.“

Ezen megkülönböztetésre megkívánom jegyezni, hogy egy részről igen kevés igeidő lesz a nyelvekben, mely összetett nem volna, ha minden rag (pl. *vi* amavi szóban) összetételnek tekintethetnék; így alább az augmentumról is bebizonyít, hogy az is más szóból, illetőleg gyökből eredett, tehát e szerént ez is összetett idő volna : más részről a magyarban a *vala, volt* (*ír vala, írt vala, írt volt*) egybeállítások is leginkább hangsúly által összeolvadnak az igével — habár nem szoktuk is összeírni, s minden személynél változatlanul maradnak. Innen én ezen egész értekezésemben az *összetett* vagy *körül-*

írt időalakot egyjelentésűnek veszem, s a mi bármely rag alakban az ige-törzsszel tökéletesen egybeolvadva van, egyszerű igealaknak hívom.

„A kezdő cselekvény időalakjai — folytatja Heyse — körülírással szoktak kifejezteni (scripturus sum, eram, ero). A tartós cselekvényei a praeteritum kivételével (tehát tartós jelené és tartós jövőé) összeesnek az aoristusi (határozatlan, alanyi) időalakokkal.“

„A praeteritum imperfectumnak különös egyszerű alakja a görögben az erősödött (toldott) jelentörzsből úgy származik, mint az egyszerű aoristus a tiszta (rövidebb) törzsből. A törzs bővülése (t. i. az imperfectumban) a tartósságnak jelves *) kifejezése (symbolischer Ausdruck.“ Épen azon elv, melyet én főntebb a magyar önhangzós múltra nézve is felállíték).

„A latin praeteritum imperfectumban a *bam* annyi mint *fu-am*, az összetételekben használni szokott *fu-o*-tól (mint *fu-i*, *fu-eram* stb.). A latin presens perfectum (végzett jelen) pedig részint egyszerűen képeztek, részint *si*, *ui* vagy *vi* végzetek által.“

„Eredeti tiszta jövő egy nyelvben sincs. Hanem az vagy a potentialis módtól kölcsönözött vagy a kezdő cselekvény alakja vitetett át a jövő kifejezésére“ (mint a magyarban is, valamint *fogok* régiesen annyi mint *kezdek*, úgy *and*, *end* is annyi, mint *ind* az indúl szó törzse, mint másutt és máskor bőven kifejtém).

De térjünk az elmélet további tanulmányozására.

*) A közös augmentumról is azt mondja Heyse, „hogy annak jelves értelme a cselekvénynek múltba való előretételében áll.“ Épen most olvasom Kuhn és Schleicher nyelvészeti folyóiratának 3-dik kötete 2-dik füzetét, melynek 250. és 251. lapjain kimondhatatlan érdekes a magyar nyelvre nézve is Müllertől e cikk : ‚Einiges über das Augment‘, melynek rövid tartalma ide megy ki : Bopp szerint az Augment nem más volna, mint a tagadó (*a*, *an*) részecske, tehát *tagadása a jelennek*. De az *an*, mint e szerint várnók, sehol sem fordul elő. Mások, s jelesül Curtius szerint abban a távolra mutató névmásnak a törzsét (vesd össze *a-tra*, *a-sya*, *a-smái*) kell keresnünk. E szerint a-tudam = *damals schlagend ich*. Így a *Kiriri* nyelv Délamerikában az imperfectum kifejezésére *docohò* és *dorò* (= akkor) szókat használ, amazt az ige jelenének utána, emezt elébe tevén, pl. *i-cotò-docohò* = *er stahl* (a magyarban *ő lop-a* vagy *ő lop-ha* = *lop akkor*). Örömmel jelenthetem, hogy a nagy szótárban épen ezen elemeket vettük fel. A magyar nyelv tehát egyben-másban az árja nyelvek szorgalmas buvárainak is példát szolgáltathat, ha hitelét mi magunk nem rontjuk.

Nekem úgy látszik, hogy Heyse és Schmitthenner elmékedéseik nem egészen azonosak. A három általános vagy határozatlan időre nézve ugyan a két nyelvbölcselő egyet ért. De a további egybeállításokban a kettő mást-mást tanít s egyik a másikat egészíti ki. Csak egy két gyakorlati példát hozok fel. Mindjárt ezen fogalom: *jelen a jelenben* teljességgel nem egy a tartós vagy végzetlen jelenel, pl. *épen most lőnek* vagy *(most) lövést hallok*, csak egy pillanatnyi idő, s még ki se mondtam egészen, már elmúlt, bevégeződött. Továbbá: *jelen a múltban* a görög nyelvtanok szerént is, csak rokon *a tartós múlttal*, de két különböző fogalom, úgy hogy amaz pillanatnyi is lehet, mely csak időpontot képvisel, s a latin nyelvben kivált összetett mondatokban amaz ritkán is fejeztetik ki indicativi imperfectummal, pl. *quo factum est, ut brevi tempore illustraretur*; *tantum terrorem iniecit, ut nemo sit ausus*; *cum judicasset, totum se dedit* reipublicae. *Viszonyos és határozott előbbi múlt* (relatif antérieur és l' antérieur défini) a francziában egymástól, lényegesen különböző plusquamperfectumok. Így: *abiturus erat* (*menendő volt*), úgy látszik, nem kezdő múlt, hanem jövő valamely múltban. Ekként van ez talán valamennyi idővel.

Én tehát a két jeles nyelvbölcselőt egyesítem. Első értekezésemben ezt csak röviden érintém, Heyse fejtegetéseire e rövidke czélzást tevén: „Ezek ismét valamennyin úgy gondoltathatnak, hogy hosszabb vagy rövidebb (t. i. kezdő, tartós, végzett) időtartamot fejeznek ki.“ Most tehát az egészzet ki kell fejtenem. De elébb a példák végett is a magyarban szokott időket kell elszámlálnunk.

Az óhajtó (vagy lehetőségi) és kapcsoló (vagy szükségességi) módokról most nem levén szó — nincsenek is kérdés alatt — csak a többit lássuk, és pedig egy előre csak a közönséges elnevezéssel. Tehát

A mutató vagy valósági módban — indicativusban — előfordúlnak:

- 1) jelen idő, mely csak egy van: *ír, megy, kér.*
- 2) múltak: a) *íra, mene, kére*;
 b) *ír vala, megy vala, kér vala*;
 c) *íra vala, mene vala, kére vala*;
 d) *írt, ment, kért*;
 e) *írt vala, ment vala, kért vala*;
 f) *írt volt, ment volt, kért volt*;

összesen hat; a hetedik : *ír volt*, régente szintén divatozott; de jelen irodalmunkban egészen kiment a szokásból; a népnyelvben sem emlékezem, hogy valaha hallottam volna.

3) Jövők : a) *írand, menend, kérend*;

b) *írni fog, menni fog, kérni fog*;

c) *írni fogott* (eléfordúl a régiéknél is, mint alább*).

A mutató módban összesen tíz időalak.

A határtalan vagy miségi módban — infinitívusban — csak egy alak van :

írni, menni, kérni, még pedig mindenik időben; miután némely újabb kísérletek : *kérendeni, kérteni* (vagy *kérni vala*) alakokban, legalább még eddig nem kaptak lábra.

Részesülők :

1) kezdő : *menendő, írandó, kérendő* (a kezdő cselekvény fogalmát inkább a ragozott 'menendőben', 'írandóban' vélem rejteni).

2) tartós : *író, menő, kérő* és : *írva, menve, kérve*, vagy határozóilag : *írván, menvén*;

3) végzett : *írt, ment, kért*.

Leginkább múltjaink körül forog a kérdés s itt is lényegben az önhangzós múlt (*íra, mene*) és mássalhangzós múlt (*írt, ment*) körül, mert ezen összetett alak : *ír vala* a fődologban, hogy t. i. tartós múltat fejez ki, nincs vitatás alatt. A *kére vala* alakra, továbbá a két elébbi múltakra (kért vala és kért volt alakra) nézve nem lényeges köztünk a különbség. Valamennyit csak a kifejtendő teljes elmélet után s most már a tekintélyesb régi példák mellett állapíthatjuk meg tökéletesen.

Az úgynevezett igeformák például : *írat, íratik, írhat, írathat, írogat* stb. az időkre nézve, nem jönnek külön vizsgálat alá; de tudni kell, hogy némely képzőink, például : *kodik* (gondolkodik), általában minden időben tartósságot fejez ki, mások, például : *odik, zik* (okosodik, csillagzik), kivált igekötők nélkül, kezdő és egyszersmind folytató jelentésűek.

Az egyesített elméletek szerint tehát az idők felosztása következő :

Általános vagy alanyi idők, egyedül és egyszerűn a beszélő alany időpontjából, azon időpontból, melyben valaki valamit beszéd-

*) ,Írandottam' újabb kori.

ben vagy írásban eléád, értendők, e három: *jelen, múlt, és jövő* (mind egyszerűen), még pedig mind a három határozatlan időben, azaz nem tartjuk szükségesnek a határozottságot kiemelni. Innen ezeket határozatlan időeknek, aoristusoknak ¹⁾ is hívják. Alább számos példát fogunk találni.

Tárgyilagos idők, melyekben foglaltatik minden cselekvénynek vagy eseménynek és állapotnak önmagában bizonyos pontja vagy pedig kiterjedése (tartama), melyeknek különös körülményei: *kezdő, tartós és bevégezt.* Ezek leginkább a részesülők és határozatlan mód által fejeztetnek ki (*írandó, író vagy írva vagy írván és írt*); de külön-külön mind a három időben előfordulhatnak, pl. *írva van, írva volt, írva lesz, menendő vagyok, menendő voltam, menendő lesznek.*

Viszonyos idők kétféle viszonyításban:

1) Az alanyi idők viszonyítatnak más idővel vagy időkörménnyel ²⁾:

jelen { a jelenben: *írok* (épen most), nincs külön alakja,
a múltban: *írék* (midőn beléptél),
a jövőben: holnap *elútazom*, valahová menendesz *megyek*,
csak jelen alakjával;

múlt { a jelenben: ma vagy épen most *írok*, nincs külön alakja,
a múltban: már *megírtam vala* a levelet, midőn barátod meg-
érkezett,
a jövőben: *írni fogtam*, eléjön a régiéknél is, mint alább lát-
ni fogjuk;

jövő { a jelenben: körülírással: *elutazandó vagyok*, (tudniillik épen
most);
a múltban: *tegnap elútazandó vala*;
a jövőben: *valahová menendesz, menni fogok*, nincs külön
alakja.

¹⁾ Nem kell ezeket összetéveszteni a görög aoristus indicativusával, mely csak múltat jelent.

²⁾ A görög imperfectumról is tanítják a nyelvészek, hogy egyszerű elbeszélésekben, ha valamely időkörmény jön közbe, pl. *kevés napokkal az után*, nem aoristus (általános múlt), hanem imperfectum használtatik.

2) A tárgyi idők viszonyítatnak az alanyi időkkel

Jelenek :

kezdő jelen : *menendőben vagyok* (szokottan : *menni kezdek*) ;
 tartós jelen : *menő vagyok* vagy *menőben vagyok* (I am going) ;
 végzett jelen : *írva van* (*γέγραπται*).

Múltak :

kezdő múlt : *menendőben voltam* (szokottabban : *menni kezdtem*) ;
 tartós múlt *) : *megyek vala* (ibam) ;
 végzett (v. régen) múlt : *mentem volt*.

Jövők :

kezdő jövő : *menendő leszek* ;
 tartós jövő : *menedek*, nincs külön alakja vagy körülírata ;
 végzett (v. múlt) jövő : *menni fogtam*, és föltételes mondatban : *ha menedek* (ivero).

Ezek szerint van az *elméletben* 3 alanyi, 3 tárgyilagos és kétszer kilencz azaz 18 viszonyos, öszvesen tehát 24 igeidő, melyeknek igen *nagy része* több-kevesebb számmal minden ismeretes nyelvekben csak *körülírással fejeztethetik ki*.

De még ezekben sincs minden kimerítve, a mi némely egyes nyelvekben feltalálható, például azon francia múlt (iménti múlt), mely *venir* igével iratik körül : *il vient de partir* (csak imént utazék el) ; a magyar 'félben' szóval szokott körülírások : *menő félben vagyok, dülő félben, épülő félben van*, melyek szerint az esemény csak a kezdődésnél maradt, továbbá *nőttön nő, várván várok* kitételek stb. Ezek különös nyelvi sajátságok, a nélkül, hogy az elmélet helyességét csökkentenék.

A kifejtett elméletből három lényeges dolgot tanulunk.

1) Általános és viszonyos idők megkülönböztetendők, és az ismeretes nyelvek törekszenek is azokat megkülönböztetni, ha más-kép nem lehet, legalább összetételek vagy körülírásokkal.

2) Különösen a múltakban törekszenek a viszonyosakat az ál-

*) A 'végzetlen múlt' nevezet talán inkább oly tartós múlt fogalmára illik, mely az eléadáskor még nem telt el. Alább példákat fogunk látni.

talánosaktól szabatosan elválasztani, úgy hogy a mely nyelvekben két egyszerű múltalak létezik (latinban, s ettől származott francziában, olaszban; a görögben pedig épen három), ezek egyikét az általános, másikat a viszonyos idő megjelölésére használják. Azonban viszonyos múlt (az elébbi múlton kívül) több levén, ú. m. *jelen a múltban*, *tartos múlt*, és *végzett jelen*, ama két elsőbbit több nyelv, például a görög, azonegy alakkal adja, némelyik például a latin összetett mondatokban a módok fölcserélésével segít a hiányon (accidit ut *vellent*, tantum terrorem incussit ut nemo *sit ausus*) stb.

3) Az úgy nevezett *végzett jelen*, mint oly múlt, melynek következése a jelenben is fennáll, az ismeretes nyelvekben egyszerű alakkal alkalmasint csak a görög perfectumban létezik. S ezen egyen kívül a többi múlt mind a görög mind más nyelvekben mind elbeszélési vagy történelmi múltnak tekintetik.

Ezeket a magyar nyelvre alkalmazva, kétségbe vonhatatlanok e következő elvek :

1) A magyarban is két egyszerű múlt alakkal bírunk : *kért*, *kére*; tehát okszerűen egyiket általános, másikat viszonyos múltnak kellene jellemeznünk, ha semmi tekintélyes példánk nem volnának is.

2) Úgyde minden vitatáson kívül áll, maga a 'Magyar Nyelvészet' szerkesztője tanítja, hogy a mássalhangzós múlt (*kért*) általános múltnak tekintendő; tehát

3) Lehetetlen zavar nélkül a másikat, t. i. az önhangzós múltat egyébként, mint viszonyos múltnak tekintenünk.

4) Úgy is tekinti ezt maga az ellenvélemény, legalább ennek fő szóvivője többször ír ekképen : „midőn először erdélyi szónokot hallottam, *föltetszék* nekem“; ebben az utóbbi, mint önhangzós múlt, a legtökéleteseb viszonyos múlt (a másik múltban : „midőn hallottam“, történő, másik múlttal egyidejű, múltban jelen) fogalmát fejezi ki.

5) A magyar mássalhangzós múltban sincsen meg, mint fontosabb is mondám, a görög perfectum (*végzett jelen*) értelme; pl. ebből : *házat építettem*, egyetlen egy magyar ember sem fogja azt kiérteni : *fönnáll-e most is az a ház, vagy sem*; tehát fordításokban, nyelvtanokban azt nem adhatjuk ugyan s régi nyelvemlékeink sem adhatták azt mással, mint ezen múltunkkal (épen úgy, mint a latin), de a görög nyelv ezen tulajdonságával valamint a latin, és német, úgy a magyar nyelv sem bír. Hogy a magyarban csak ezen szenvedőleges kifejezést : *írva van*, *mondva van*, és egyes igében talán

a „szókott” szót tekinthetjük ily végzett jelennek, szintén föntebb érintém.

6) A viszonyos múlton kívül létezik a magyarban egy külön *tartós múlt*, de már csak összetett vagy körülírt alakban, pl. *kér vala*, és hogy ez mint tartós értelmű múlt megfelel a latin és görög imperfectumoknak, szintén semmi kérdés és vitatás alatt nincsen.

7) Az *sincs* vitatás alatt, hogy a viszonyos múlt egyszersmind elbeszélési vagy történelmi idő is, hiszen minden magyar múlt elbeszélési vagy történelmi is, épen úgy, mint a görögben (a végzett jelenen kívül), továbbá a latinban s több másokban stb.

8) Legerősebb vitatás alatt tehát az van, miszerént némelyek azt tartják, hogy a viszonyos múlt, egyszersmind egyszerű, egymás után történt eseményeket, tényeket eladó, vagyis egy szóval *fő elbeszélési múlt volna*, mint épen a németben. Ez az enyémtől és sokunkétól eltérő és egyszersmind legnevezetesebb nézetkülönbség, mely a magyar igeidőket sarkukból, s a magyar nyelvet szelleméből forgatná ki, mert a legnevezetesebb igeidőkben s a magyar irány legtetemesebb részében fényt és árnyalatot zavarna össze*); ennek tehát ellene mondok mind halálig, ezen kétségbe vonhatatlan okokból:

9) Minden ismeretesb nyelvben, mely két vagy több egyszerű alakkal bír a múltak kifejezésére, az *általános múlt egyszersmind a fő elbeszélési idő* is, pl. görögben (aoristus név alatt), továbbá latinban, francziában, olaszban, perzsában stb.; a másik egyszerű múlt pedig a tartós múlt kifejezésére, de a *viszonyos múltéra* is több-kevesebb eltérésekkel (a perzsában szintén két imperfectumi alak van), ezért hivatkozáim első értekezésemben annyi mindenféle nyelvre.

10) Az *általános népnyelvben*, s *élő beszédben*, minden osztályt ideértve — még az *ellenvéleményűeket* is, — minden elbeszélésre, itt-ott némely szójárást kivéve — mindenki *mássalhangzós múltat használ*, még a hol egyik vagy másik viszonyos múltnak kellene is állania ily erős a nyelvérzés ezen múlt, mint elbeszélési iránt. De egyezik ezzel a régi népnyelv is. Mert

*) A világhírű Ewald Henrik egyik újabb értekezésében (Abhandlung über den bau der thatwörter im Koptischen. Göttingen. 1861.) olvasuk: „Dieser gegensatz (als perfectum und imperfectum) ist ja der erste und notwendigste, welcher in der auffassung und bestimmung der zeit hervortreten musz. (28. lap.).

11) *A régi nyelvemlékek között a küldött levelek azok, melyek leghübben tüntetik elé a szokott népnyelvet; ennél fogva főntebb a XV, XVI. századból és a XVII. század elejéből a magyar haza más-más vidékében kelt, több száz levélre hivatkoztam, melyek többnyire a Nyelvemlékek II. és III. köteteiben olvashatók, hivatkoztam továbbá kitűnő világróok és férfiak irataira, mint gr. Eszterházy Miklós nádor, gr. Zrínyi György, Báthory István lengyel király, I. Rákóczy György erdélyi fejedelemeire stb. úgy szintén világi hivatalos irományokra, ú. m. Szulimán szultán nyilatkozatára, Magyarország karai és rendeiének tudósító levelére Slavonia karai és rendeihez, az ország több vidékébeli hatóságok végzéseire, átirataira, tanúvallomásokra stb., melyekben fő elbeszélési időnek a mondott emlékekben a mássalhangzós múlt használtatott, épen úgy mai korban is a köz életben. Nem ellenkezik ezekkel lényegben és a legkitűnőbb íróknál az egyházi nyelv sem. Mert*

12) *A legkitűnőbb bibliai fordításokban, ú. m. a Tatrosi- vagy Jászay-, és Bécsi vagy Révay-codexekben, mint főntebb egész Máté evangéliomából kimutatám, mind a mássalhangzós mind az önhangzós múlt a legtöbb esetben szabályszerűleg használtatik, ú. m. amaz általános értelemben egyszerű elbeszéléseknél, emez más időre viszonyításoknál, vagy pedig az utóbbi a tartós, mint rokon múlttal fölcserélve is; némely, számszerént is csekély eltérések a rendszerénti használattól, de a melyet az általános világi irály, mint főntebb érintém, még állandóbban követ, szabályt nem alkothatnak; miként mind ezt a főntebbiekben bőven kifejtém; úgy hogy még ha némely igen csekély számú példák ellenem szólnának is, ezeket magokból ugyanazon emlékekből megczáfolhatjuk, pl. a latin 'factum est' a Tatrosi Codex kezdetén 'lön'-nel is fordittatik, de ugyanez később, és pedig számtalanszor 'lött'-nek íratik. Genuit a codex elején 'szülé', Lukácsnál pedig szinte a nemzetségi származás előadásánál 'fuit' múltat, 'volt'-tal fordítva találjuk.*

13) *Megegyeznek ezen legeslegjelesb nyelvemlékekkel lényegben más régibb bibliai fordítások is, ú. m. Pesti Gáboré, Erdősié, Bátorié. S ha Pesti Gábor és Erdősi János, egyéb irataikban másképen értik vagy tanítják, ezzel csak maguk magukat czáfolják; tehát ha százszor születnék is még Pesti Gábor vagy Erdősi János, vagy mások is, még sem nyomnának semmit egy részről saját maguk ellen, más részről a legkitűnőbb nyelvemlékek, a régi népnyelv, mely*

a levelezésekben csalhatatlanul nyilatkozik, és a *mai általános nyelvészokás* ellenében.

14) Hivatkozás történik ellenemben némely régi nyelvtanokra, Erdösi Jánoséra (kinek nyelvtana oly hiányos, hogy nincs is meg benne a mássalhangzós múlt, noha megvan más munkájában), Molnár Albertére, Pereszlényiére, sőt Révayéra is. Én is hivatkozom mind régiebbre, t. i. *Kalmárra*, mely teljesebb valamennyinél a régiebbek közül, mind némileg újabbra a *Debreczeni grammatikára*. A fentebbi grammatikusok, ú. m. Molnár, Pereszlényi s Révay elnevezéseik is : tempus perfectum primum, vagy tempus praeteritum primum, vagy tempus historicum, nem nyomnak semmit ellenem, mert hiszen miattam nevezhetik akár primumnak, akár secundumnak, akár tertiumnak ¹⁾; tempus historicum pedig a görög imperfectum is.

15) A *török nyelvre* hivatkozás épen ellenök szól a más véleményűeknek ; mert a török nyelvben egyszerű múlt csak egyetlen egy van, mint a finnben ; tehát valamint erre, magának a 'Magyar Nyelvészet' szerkesztőjének véleménye szerint, minthogy többféle időt jelent, nem hivatkozhatni, úgy a törökre sem ; ezért a török *idi-t* Meninszky és Kollár így fordítják : *erat* vel *fuit*. Különösen a *mis* végzetű múltról mindnyájan tudjuk, hogy ez részesülő, tehát az ezzel alkotott múlt, pl. *sevmisem* már összetett, a honnan az említett tudósok bővebben azt így értelmezik : *sum qui amavi* és praeteritum perfectum secundumnak nevezik, és így erre épen úgy nem lehet építeni, mint a német *ich habe geliebt* múltra. Sőt a török és magyar rokonságnál fogva a török *d* raga az egyszerű múltban épen a magyar általános múlt *t*-jével egyezik, és csakugyan Ewald Henrik egy újabb értekezésében : *Abhandlung über den Zusammenhang des Nördischen (Türkischen), Mittelländischen, Semitischen und Koptischen Sprachstammes* (Göttingen, 1862.), a török egyszerű múlt a görög aoristussa hasonlítatik : „wie man am besten nennt was die Griechischen Sprachlehrer Aorist nannten : es ist im Türkischen wie sonst in so vielen Sprachen das *verkürzte* alte Perfectum (tehát szinte a rövidebb alak, mint a magyarban, görögben, miként én is fentebb kiemelém), welches durch ein *di* sich bildet“ (17. lap. ²⁾.

¹⁾ A szótárban, míg annak helyén bővebben kifejthetjük, mi is használunk 'első' és 'másod múlt' nevezeteket.

²⁾ Ugyanezen értekezésben olvasom, a mit német nyelvésztől nem re-

Térjünk valahára — e végtelen hosszadalmasságú okoskodások, ismétlések és példafelhordások után az egyes magyar igeidőkre.

Számosabb példát csak azon időknél fogok felhozni, melyek nagyobb vitatás alatt vannak.

Ezen példákban vezérelvül ugyan az általános elméletet, de csak a mennyiben ez a magyar nyelvre is illeszthető, tartám szemem előtt: mindazáltal alkalmazásban egyesegyedül magát a magyar nyelvi sajátágot, úgy mint ez a régi legjelentékenyebb nyelvemlékekben is mutatkozik, állítám fel irányadóul.

A) *Jelen idő.*

1) A jelen időalakot használjuk a magyarban, mint több más nyelvben, akár időpontot, akár (nagyobb) időközt akarunk ábrázolni, és mind határozatlan mind bizonyos meghatározott értelemben. (A Tatrosi codexből):

„Ím te anyád és te atyádfiai kün állnak, keresnek tégedet.“
Időpont. „En gyermekem köszvényes *fekszén* házamban és gonoszól *gyötretik*.“
Időköz. „Hol *vagyon* te kenced ott *vagyon* es te szived.“
Az elsőbb határozatlan, az utóbbi (mert már amarra vonatkozik) határozottabb értelemben. „Lássátok a mennyei repesőket, mert *nem vetnek, sem aratnak sem gyíjtnak* csűrőkbe és tü mennyei atyátok *elteti* azokat.“ Minden időben, tehát a jelenben is.

2) Történeti elbeszélés közben az előadás élénkebbítésére, mint szintén más nyelvekben, múltak, még pedig mind általános, mind különösen viszonyos múlt helyett: „Az tolnai főbíró ezt megértvén *oda megyen* és az asszonyt megszólítván *mond* neki.“ Tolnai levél 1561-ből. „A török császár kérte az Velenczésektől Czipriát, és egy

méltem: „dasz nach allen diesen seiten kein anderer sprachstamm sich mit ihm (t. i. az altaji, vagy mint ő nevezi éjszaki másképp török nyelvtörzsszel) vergleichen lässt, und seine sichere erkenntnisz für die aller menschlichen sprache sehr lehrreich werden kann.“ (A helyesírás mindenütt az Ewaldé). Más német, sőt általán európai nyelvészek az árja nyelvtörzsnek (melyet Ewald középföldinek — mittelländisch — nevez) tulajdonítják az elsőséget, sőt a tökéletességet. Ewald Henriket szerencsések vagyunk társunknak is mondhatni. Külföldi írókra csak az általános nyelvtudomány szempontjából hivatkozom és hivatkozám mindenütt. A magyar nyelv sajátága és szelleme csak magyar kútfőkből merithető egyes egyedül. De ilyen kútfő az általános népnyelv is.

millió aranyat, Mikor aztán az követ *elérközik* nem *küldnek* az követ eleiben szokások szerint főembert, hanem poroszlókat és azokkal *hozatják* az tanácsházba, a hol immár özvegyültek volt. Ott mindjárt felszóval, hogy az egész tanácsházba meghallják, megkiáltatták az követtel az követséget, mikor említette, hogy Cziprust kéri császár, egy papiroson irt Cziprust *hoznak* elé és neki *adják* . . . Az aranyat hogy az követ *fogja* (régies = kezdi) kérni, egy zsák holt szenet *adnak* neki ily szóval: ihon úgymond csináljon császárod ezzel magának aranyat ha kell neki. És ezután mindjárt kiküldötték az követet“ stb. Gróf Zrinyi György levele Magócsi Gáspárhoz 1570-ben.

3) Sajátsága a magyar nyelvnek, hogy ha már van valamely szó a mondatban, mely a jövő fogalmát kifejezi, vagy az egész előadás már más módon kiténteti a jövőt, az ige e mellett csak jelenalakban áll: „Ki jövendő en utánam . . . az *keresztel* (a Vulgataben: baptisabit) titeket szentlélekben.“ „Mind ezeket neked *adom* (dabo), ha leesvén imádandasz engemet.“ „Legottan kedig a törödelemnek napi után a nap *megsetéltetik* (obscurabitur) és hold nem *adja* (dabit) ő világát és a csillagok *lehullnak* (cadent) menyről és a mennyei jószágok *megindoltatnak*“ (commovebuntur) stb. Mind a Tatrosi codexben. Ezek tehát és ezerek, nem általános vagy egyszerű jövök, hanem jelenek a jövőben, azon jövőben, melyet valamely más szó vagy az egész előadás egybefüggése fejez ki, ú. m. „ki jövendő“, „ha imádandasz“, „legottan a törödelemnek napi után.“ Magában a „Magyar Nyelvészetben“ felhozott példa: „Ha az én leányom Margit engedőnd' ez házasságra és papának áldomása megnyervén, *megteszöm* a mit kérsz“ nem egyszerű jövöt tartalmaz, hiszen világosan megelőzi egy másik jövő: „ha engedőnd', tehát „*megteszöm*“ világosan csak azon időre vonatkozik, midőn a főtebbiek fognak történni, azaz jövő időre, innen ez nem egyszerű, hanem viszonyos jövő, t. i. „jövőben jelen“ épen úgy, mint ebben: *holnap* Budára *megyék*, itt is „*holnap*“ nélkül „*megyék*“ soha sem jelent jövöt.

B) *Múltak* a magyarban mind elbeszélési idők.

Ezek felsorolásában legelső helyre teszem a mi az elméletben is első helyen áll, mely is

I) *Általános múlt*, másképen főelbeszélési idő, vagy főmúlt, független múlt a mássalhangzós múlt alakjával fejeztetik ki, ú. m.

a mely által az elbeszélő az cseményeket, mint tényeket, úgy a mint törtétek, egyszerűen minden más időre tekintet és viszonyítás nélkül adja elé, mint a görög indicativusi aoristus, és részben a latin ugyan ilyen perfectum; ellentétben a viszonyos múlt alakjával, mely által már egy másik *múltban történt*, és az elébbi múltéval, mely által egy másik *múlt előtt történtet* jelölünk; de ellentétben a végzett jelennel is, mely által valamely tényt a jelenre tekintettel, vagyis úgy ábrázolunk, mint a melynek *következése a jelenben is fennáll*, pl. *írva van*.

Ez utolsó időalak egész általánosságban különösen a görög perfectum sajátja, noha a görög nyelv is perfectum helyett számos esetben csak aoristust használ, ha t. i. a jelenre tekintés vagy az összefüggésből elegendőleg kiviláglik, pl. „melyeket (mely kincsek) ők (a bölcsék) könyveikben *hagytak hátra*“ (*κατέλιπον*) Xenophonból. (Griechische Grammatik von Philipp Buttman Dr. Dreizehnte Ausgabe S. 137.)

Ezen fölbeszélési múlt a magyarban oly erős, hogy valamint a mostani közbeszédben általánosan ezt használjuk (még az ellenvéleményűeket sem véve ki) minden többi múlt helyett is: úgy a legrégebb nyelvemlékek azon osztályában, melyek a köz nyelvet s nép nyelvét leghübben tüntetik elénk, ú. m. a levelezésekben, szinte általánosan ezen múlt alakot találjuk, miként ezt föntebb több száz régi levélre hivatkozással, és az ország minden akkori vidékéből szedgetett idézetekkel is untig bebizonyítám, s a hol imitt-amott más múltak is fordulnak elé, azok az imént megírt elmélettel többnyire megegyeztethetők. De megegyeztethetők azzal nagyobb részben — tehát szabályt alkotnak — a legrégebb bibliai fordítások is, mint szintén föntebb eléadám; úgy hogy például a Tatosi codexben *factum est* latin perfectumot, mely még Máténál néha „lön“ szóval fordítatik, Lukács Evangyéliomában mintegy negyvenszer „lött“ múlttal találjuk.

Általában ha nem a codex legelején akarom vala kezdeni föntebb a példákat, a későbbi czikkekből jóval több példát találok a mássalhangzós múltra.

Tehát összevontan, hogy a mássalhangzós múlt alak *általános és egyszersmind fölbeszélési múltat* jelöl a magyarban csalhatatlan okok:

1) A mai nép- és közbeszédbeli nyelv még az ellenvéleményűekét is ideértve;

2) A régi nép- és köz nyelv, mely a levelezésekben, még a főbb és tanult osztálybeliekéit is ide értve, ellenemondhatatlanul nyilatkozik ;

3) legkitünőbb nyelvemlékeink, a régi bibliai fordításokban az idevonatkozható példák nagyobb részében.

4) Az elmélet, vagyis jeles nyelvbölcseleknek az általános nyelvszokáson alapuló azon tapasztalati tanjok, miszerént az ismeretes nyelvek, ha több egyszerű múlt időalakkal rendelkezhetnek, az általános múltat használják, még pedig ez általában rövidebb alakú szokott lenni, fölbeszélési múltnak is, mint a görög az aoristust, a latin a perfectumot; de a mit a német és több oly más nyelv, melynek csak egyetlen egyszerű múlt alakja van, nem tehet, hanem különösen a viszonyos múltak kifejezésére legfőlebb körülírásokat használ.

Ezen elv meghatározásánál kissé tovább időzék, mert ez sarkpontja egész értekezésemnek. Ha ezt igazoltam, a többi magától következik.

P é l d á k.

Ha czélom volna csak példákat halmozni egybe, legrégebb nyelvemlékeinkből is egész köteteket írhatnék ki, még azokból is, melyekből az ellenvélemény támogatására hoztunk föl idézetek, például Pázmánból. Most csak a főtebb érintett nyelvemlékekből lássunk néhány példát, még pedig leginkább olyanokat, hol egy körmondatban (egy ponton belül) több hasonló múlt fordul elé.

„*Alkotta ő házát fővenyen és szállott le es (= esö), és jötennek folyók és fűttanak szelek és omlottanak a házra és lesett és volt ő romlása nagy*“ (Tatrosi codex Máté. VII. fejezet).

„*Zarándoklani eredett ember hitta ő szolgálit és adta azoknak ő javit és egynek adott öt girát, másnak kedig kettöt, de a másnak egyet, egy mendennek ő tehetsége szerént és legottan eleredett*“ (Ugyanott XXV. fejezet).

„*Mert tekintette ő szolgáló lyányának alázatosságát. Mert tött ennekem nagyokat. Tött hatalmat ő karjában, elhímtett kevélyeket. Levetett hatalmasokat székéből és felmagasztatott alázatosokat. Ehezöket betöltött jószágokkal és kazdagokat eresztett hiúan. Fogadta izraelt ő gyermekét, megemlékezett ő irgalmasságáról, miként beszéllett mü atyáinknak. Lukozott kedig ő vele Mária monnal három hónapokban*“ (Tatrosi codex Lukács. I. fejezet).

A többek közt ezen utolsó „lakozott“ a legvilágosabban mutatja, hogy az eléadásban nincs tekintet a jelenre, azaz arra, vajjon fennáll-e még azon múlt következése vagy sem? De a fentebbi múltak is a görög szövegben szintén aoristusok.

„Fiam! mit *töttél* így ninckünk, ime te atyád és én bánkódván *kerestünk* (a Vulgataban: *quaerebamus*, tehát még a nagyobb tartósságra sincs a magyarban tekintet) És ők nem *értették* ez igéket, mely(ek)et *beszéltet* ő nekik és *leszállott* ő velek és *jött* Nazaretbe.“ (Lukács II. fejezet).

Az utolsóknak különösebben semmi lehető részök nincs a beszélő (Lukács) jelenében, azaz semmiképen nem „végzett jelenek“.

„*Énekleltünk* tünektek sipokkal és nem *szóktetek*, siralmas éneket *énekleltünk* és nem *sírtatok*. „Mert *jött* János baptista nem evén kenyeret és nem iván bort és mondotok: ördögöt vall. *Jött* embernek fia evén és iván és mondotok: ime faldokló ember“ (Lukács evangéliomában).

Ugyanezek Máténál még önhangzós múltak (kivéven: *Jött* János).

„*Kiment*, ki vet, elvetni ő magvát, és mikor elvetette volna egyebi *esett* az út félén és *megnyomottatott* és a menny(e)i repesők *megötték* azt. És egyebi *esett* a kövesre és kikelvén *megaszott*, mert nem *vallott* sírt, és egyebi *esett* a tüvis közbe és egyembe *felnöttek* a tüvisek és *megfojtották* azt és egyebi *esett* a jó földbe és kikelvén *gyümölcsözött* száz azannyéat.“ (Lukács VIII. fejezet).

„Leányom tégedet te hütöd *megüdvözített*, menj békességgel. És legottan *megvigaszott* a csapástól.“ (Mark V. fejezet.)

Példák arra, hogy a régibb bibliafordítók is a Tatrosi codexszel nagyobb részben egyezőleg fölbeszélési múltnak használják a más-salhangzós múltat: „Ki *mutatott* nektek elfutnotok“ (Tatrosi c. Máté III.). Pestinél: „Ki *jelentette* meg nektek, hogy elfutnátok.“ Erdősínél: „Kicsoda *jelentette* meg nektek“ stb.

„*Megkövéredett* e népnek ő szívök“ (Máté XIII.). Pestinél: *megtompúlt*. Erdősínél: *megnehézedett*.

„Kiket Isten egybe *szertetett*“ (Máté XIX.). Pestinél: *egybeszerzett*. E-nél *egybefoglalt*.

„Hányszor *akartam* te fiaidat egybegyöjtenem. (Máté XXIII.) mind a hárman.

„Mikor *láttonk* tégedet?“ stb. mind a hárman.

„*Reménykedett* Istenben.“ (Máté XXVII). Pesti és Erdősínél : *bízott.*

Lássunk valamit a levelezésekből és világiak egyéb irataiból.

„Egy kalmár *jött* ide, ki ott alatt *Váczott volt*, ez szemmel *látta*, hogy a mely törökek annál *voltak* az több haddal, annak hason fele mind oda *veszett.*“ Ismét alább : Az terekek kedig három nap és három éjjel mind *mentek* innen oda : és amazok, hogy készen *várták* minden felől, csak kereskeről *vették* és az Dervis bék *volt* előljáróban az mind népestől oda *veszett*, az hatvani bék is mind népestül *oda veszett* és ezenképen minden végekből sokan ott *vesztek* és budai törökeket, kit szemével *látta*, ki gyalog *jött* meg, ki lovon“ stb. Komáromi levél 1558-ból.

„Hirt kegyelmednek egyebet nem irhatok, hanem az törökök itt igen forgódnak körülöttem, de Isten *megoltamazott* tülök. Az hatvani békkel *összevesztem*, váltig rútoljuk egymást . . . Továbbá, im *küldtem* ki az dézmára ez vitézlő Dencz Jánost . . . tudja ti ketek (= kegyelmetek) az mint *elvégeztük* György urammal és ketekkel“ stb. Magóchy Gáspár, egri főkapitány levele, Várday Istvánhoz, 1564-ben.

„Az gyermeket az Miklós Deákné ott *hagyta* és másnap ide Tolnára haza *jött* és ugyanazon napon hétfőn itt *kirakodott* az piarczon. Tolnai levél 1561-ből.

„Hit szerént minden embert reá *kérdettünk* . . . De semmi bizont nem *mondhatott* hozzá . . . Mi semmi gonoszat hozzá nem *láttonk* jöllehet sok szót *hallottunk*“ stb. Rimaszombathi levél 1567-ből.

„Az minemü egyenetlenségünk *volt*, jámborok által *megegyeneséttük* ily ok alatt, hogy én adtam Kérbe Mocsár Lukács neü (= *nevü*) jobbágyomat mind házával és örökségével, az én bátyám is az kertet az kin egyenetlenségünk *volt*, nekem *megengedte*“ stb. Szathmári oklevél 1567-ből.

„Ott *sollicitáltam* immár az deákokot. *Megírták*, kezemben is *volt*, az hátán *megvolt* írva Listhius uram írása.“ Ismét : „*Én mondtam* : hiszen *proponálta* kegyelmed ö Felségének, mi szükség kamarárul testimoniumot hozni, mert az előtt is azért *vittem* hozzája, hogy ott az kamarán nem *érhettem* végét“ stb. Péterffy András ügyvivő levele Bécsből 1569-ben.

„Oláh László juhász Királyteleken . . . *megesküött* és hiti szerént azt vallja, hogy én Baskón *laktam* . . . , juhot *öriztem* és sajt

nyomója is *voltam* mikor az Nagyságos Magochy Gáspár uram bele *szállott* Regécz várában, én mindenütt mindenik hegyen szabadon *jártam* az hegyeken mind az Káva bérczen mind az Simán és ott az ki hegyek vadnak, senki engem nem *bántott* (még az fejő kosár is az Káva bérczfarkon *volt*) sem Boldogkőből sem sohonna, mert Regéczhez *birták*. Azt is vallja, hogy az kis Simán *kaszállottak* az Baskaiak és senki nem *bántotta* Boldogkőből az Sár patakánál az völgyben is *kaszállottak* az Baskaiak és ott is *fejtem*, mert fejő kosár ott is *volt*.“ Abaúji tanúvallomás 1585-ből.

„És mi az kevetek (követek) kenyergésére *engedtük* a királyságot István királynak, mert az hatalmas Isten *adta* mi kezünkbe magyarországot, szablyánkkal nyertük és adtuk volt János királynak, mely János király énnekem igaz hívem *volt*, azért adtam volt neki az országot, mast János király *megholt*, magyarországot én *adtam* az ő fiának István királynak, *könyergöttek* énnekem az magyar urak is ezért“ stb. Szulimán szultán nyilatkozata 1540-ből.

„Császár ő Felsőge az csehek Gubernator urunknak ő Fölségének az csehországi királságra való successiót *megigérték*, kirül ugyan reversalist is *adtak* . . . Morvát is Magyarországhoz *adjungálták* . . . Austriát is hasonlóképen Magyarországhoz *röndülte* ő Fölsége császár.“ Magyarország karai és rendei Slavonia karai és rendeihez 1608-ban.

„Mínthogy azért ez az prédálló és országokat rontó Svétiai ellenség im szinte Morvába is alá *hatott* s szinte hazánk határiban is kóborol már, úgy hogy Magyar-Barátot is megvévén *elprédálta* s tovább is igyekezik napról napra, sőt még az morvai hegyekben lakó parasztságot is, megizelítettvén az prédát véle, maga mellé *lázasztotta fel* job részint.“ Gr. Eszterházi Miklós levele 1643-ból. Magyar Történelmi Tár VIII. kötet 179. lap.

„Az svékusok minémü impetussal *rohantanak* a dániai királyra, tudom érti kegyelmed, kinek már is nagy része ditióját *foglalták el* melyet ők nem most is főznek magokban. A király ő fölségéhez a lengyel királyhoz és muszkákhoz *folyamodott*. Császár urunk hét regiment lovast és gyalogot *küldött* már a király számára : a muszkák azon kívül is *öszve akartak* veszni velek. A lengyel király mit fog cselekedni, még nem tudatik ; de a dániai király fia maga *volt* ő fölségénél a lengyel királynál s *ad partem fogadott* hadat.“ Gr. Esz-

terházy Miklós nádor levele Rákóczi Györgyhez 1644-ben. (Újabb Nemzeti Könyvtár 210. lap).

„Majtini Mihályt, úgy *adta* tudtomra Röt Orbán uram, hogy azért *tartóztatta* meg, hogy kegyelmedtől *várt*, azt fogván reá, hogy Kassára menet valami nemes embert is akart volna esküttetni vagy *esküttetett* : ki mindkettő csak egy mentség : mert ha mit az várasnak *bevitt, elvötte* tőle.“ Ugyanaz ugyanahoz. (Újabb Nemzeti Kt. 261. lap).

„Az én hazámiai is, az egész magyar nemzet, ezekért mennyi vért *ontott*, halált *szenvedett*, vannak elég példák rólok : azokban kiváltképen 1619. esztendőtől fogva, mennyi megbántódása *esett* nemzetünknek, arrúl való panaszokkal rakással vannak levelek nálunk, s noha minket sokszor *intettek* és *kényszerítettek* is mind evangélica s mind romano-catholica religiön valók.“ I. Rákóczi György nagy-kállai nyilatkozványa 1644-ben. (Újabb Nemzeti Könyvtár. 407. lap).

„Minekünk úgy *szolgált* az mostani szükségünkben, hogy ugyan bizvást commendáljuk kegyelmednek Az gyűjtásban ő *volt* egyik fő, ki mind ad^g ott *forgolódott* míg a láng *felment*, mely nem csak neki, ott forgolódván, de még azoknak is, kik sánzból távol reá *néztek*, nehéznek *tetszett* szemeiknek. Ugyanakkor sebek, taglások, verések *estek* rajta.“ Bátori István lengyel király levele 1579-ből. (Magyar Történelmi Tár. VIII. kötet).

„Pünköst nap előtt való csötörtökön . . . *vittünk* minket Jankhoz tartozó jószágban . . . ezekben mi *elmentünk* és *beleiktattuk* ez fellyül megnevezett falukban . . . határos szomszéd nemes ura(i)mval kik ez iktatásban jelenbizonyosságul *voltanak* . . . ez öt nemes személy előtt *iktattuk* . . . ezek jelen *voltanak* az iktatásnak hagyatásában. Ezen személyekkel az nemes uraimval *mentünk* Herman-székre és ott is *iktattuk* . . . hallgató *volt* ott is várdai Mihály . . . Gögyére *mentünk* ez nemés személyekkel, ott is *iktattuk* . . . az falubeliek *voltak* hallgatók . . . az mi hitünk szerént írjuk, hogy mi *eljártuk* ez megnevezett falukat és *iktattuk* ez megirt személyeket . . . De soholt senki ellene nem *mondott* és mi ő felsége parancsolatjából az jószágban *hagytuk*.“ Jószágba igtatási levél 1557-ből, Tordán, Izabella királyné aláírásával. (Nyelvemlékek II. kötet. Vegyestárgy. 128. lap).

Epen most jelent meg : Erdély és a Porta 1567—1578. Közli Szalay László ; számos levelekkel és okmányokkal. Lássunk a magyar eredetiekből egy-két példát :

„A testamentumos uraknak és tanácsuraknak kik Judica vasárnapra *egybegyűltenek*, egyetemben való végzéseknek módja rendszerént ez :

Először *végeztetett*, hogy pünköszt havának 17-dik napján

A gyűlés kezdessék ilyen rendtartással, *végeztetett* : hogy minden vármegyékről

Másodszor *végeztetett* : hogy az idő alatt

Utolsóbbszor ez is *végeztetett* : hogy az országbeli atyánkfiai“ stb. Erdély rendei 1571. april 1.

„Mű az ő felségéhez való hívségünk és kötelességünk szerént az ő felsége testének méltósága szerént való eltemettetésére *eljöttünk* és azt *eltemettük* Egyenlő akaratból és végzésből *választottuk* az tekéntetes és nagyságos somlyai Báthori Estván urunkat az erdélyi vajdaságra kinek szolgálatunkkal, engedelmességünkkel, segítségünkkel, a mint az mű megmondott kegyelmes urunknak *engedtünk* élteben, engedni akarunk.“ Erdély rendei 1571. majus 24.

„Miért hogy római császár ő felsége, levele tartása szerént, csekély személyünkre és vékony erünkre bizta vala ez országbeli dolgainak pártolását, ám *szólottunk* még az gyűlés előtt jó idején több urakkal és cancellarius urammal, ki mondja vala : Hogy igen is jól tudja ki dologban Békes Gáspár uram *járt* de bizonytalan lévén ez végezéseknek kimenetele, ország eleibe az megholt király ezt soha nem is *bocsátotta* nem is *merészlette* bocsátani soha ; mert megsejditvén ezt az ország, főképen magyarországi urak és az országbeli nemesség, nagyon rajta *jártak* ő felségének, a király fiának, hogy ez országot hatalmas török császár oltalmától meg ne foszssa és haragjának ki ne tegye ; de *voltak* olyanok is, kik kéz alatt az hatalmas Portához *járultanak*. Mind ezeknek az lön az következése, hogy az hatalmas császár jó eleintén *megigérte* az országnak Ez okon lön, hogy megholt felsége az mondott végzéseket ez ország eleibe soha se *terjesztette*, és római császár ő felségtől vér szerént való atyjafiát *kérte* magának feleségül“ stb. Hagymási Kristóf Huszt várának kapitánya Listhius János veszprémi püspöknek és magyarországi cancellárnak 1571-ben.

Hasonló példákat nem ezeken és ezerekenként, hanem, mint említém, több kötetenként hordhatnék össze levelezésekből és világi hivatalos okmányokból annak bebizonyítására, hogy a legrégebb időben is rendszerént mássalhangzós múlt alak használtatott, mint *füel-*

beszélési múlt, még pedig mind a határozatlan mind határozott, és mind tartós mind pillanatnyi, sőt más múlttal egy időbeli, s elébbi múltak, szóval minden többi múltak megjelölésére is, épen úgy mint a mai közbeszédben. És ebben különböznek az egyházi íróktól, kik megint gyakrabban használják az önhangzós múltat általános múlt értelemben is. De a jelesbek mindkettőt nagy részben szabályszerűleg használják.

Maga Pesti Gábor írja meséi címében : „Esopus fabulaji melyeket mastan újonnan magyar nyelvre *fordított* Pesthi Gabriel.“ S a munka végén áll. *Nyomatott* Bécsbe János Sijngrenius mihe-lyébe stb. *).

És a hol a világi iratokban néha-néha más múlt alakot találunk, mint mássalhangzóst, az rendszerént a föntebbi elmélettel egyezőnek mutatkozik, mint mindjárt bővebben fogjuk látni.

II) *Viszonyos* vagy *függő múlt*, vagy *múltban* (egy másik múltban) *jelen* az önhangzós múlt alakjával fejeztetik ki. Fő jelleme : valamely más múltban *egyidőbeliség*. Itt tehát mindig két múlt forog fenn. S azon más múlt nem csak igével (ú. m. általános múlttal, vagy ennek képviselőjével, t. i. leginkább a régieknél kapcsoló módbelivel, továbbá részesülővel, állapotjegyzővel stb.) fejeztetik ki, hanem *időkörülményt* jelentő más beszédrészszel is, pl. *akkor, az időben, azután* stb. Mindezt az ellenvélemény is megengedni látszik; itt tehát kevesebb példát gondolok szükségesnek.

Példák :

1) Általános múlt mellett :

„Hányszor *akartam* (volvi) te fiadat egybegyöjtenem és nem *akarád*“ (noluisti, a latinban szintén csak perfectum), t. i. ugyan azon időben. Tatrosi codex.

„Ezt kedig még ő azoknak *beszéllette*, im egy fejedelem *vépék* (accessit) ő hozjá és *imádá* (adorabat) ötet.“ Az utóbbi a latinban is imperfectum.

2) Valamely körülményt jelentő szó és egyszersmind kapcsoló mód múltja mellett (mely utóbbi helyett ma mutató mód múltjával élünk) : „*Mikor* ő anyja Mária (volna) *menesztetett* Józsefnek . . .

*) Ma már annyira jutottunk, hogy némely ember így írná : „fordítá, és nyomtattaték.“

leleték ő mé hében.“ (Tatrosi codex). Pesti Gábornál : „Mikoron *jegyzetetett* (volna) Józsefnek . . . *találtaték* terhesiltnék.“ Erdősínél : Mikoron jegyesül *adatott* (volna) . . . *leletteték* terhesnek.

3) Állapotjegyző mellett : „*Látá* ő napát *fekette* (hogy feküdt) és *hideg lelette*“ (Tatrosi codex). Pesti G-nál : „*Látá* ő napát *hoggy fekennék* és *hideg lelné*. Erdősínél szintén.

„*Ő* kedig olivetnak hegyén *ülette* (= ülven, vagy mikor ült) *vépének* (lépének) ő hozjá.“ (Tatrosi c.).

4) Részesülő mellett : „*És* im egy poklos *jöven imáda* (adorabat) *ötet*.“ — „*Bemenvéjek* a házba, *lelek* a gyermeket.“ — „*Ki felkelvén vevé* a gyermeket.“ — „*Hallván* kedig, hogy Archelaus országlana Judeában *félemék* oda menni.“ — „*Látván* kedig a gyölekezeteket, *könyörülte* ő rajtok.“ — „*Hallván* a gyölekezetek *csodálkodának*“ (latinul is : mirabantur). — „*Holval levén* kedig *tánácsot tartának*.“ (Mind a Tatrosi codexben). Általán a részesülők mellett, és után, melyeket magyarul ‚midőn‘, ‚mikor‘, ‚miután‘ szók segítségével mutató módban még pedig általános múlttal is fejezhetünk ki*), ú. m. a főntebbiekben : midőn egy poklos *jött* ; midőn *bementek* a házba ; ki mikor *felkelt* ; midőn *hallotta* ; miután kedig *látta* ; midőn kedig *holval lett* ; és így a mondatot összetetté alakíthatjuk át, igen sokszor függő vagyis viszonyos múltat használnak még a világi iratok is, miként ennek ezen értekezésem II. csomagában is elég példáit találhatjuk.

5) Ha bár nem igeszó is az, mely azon másik múlt időt kifejezi, hanem más valamely beszédrész, pl. *akkor*, *annakutána*, *azután* stb. az erre vonatkozó egyidőbeli múlt is önhangzós múlttal szokott kifejeztetni, pl.

„*A napokban* (in diebus illis) *jöve* János baptista.“

„*Az időben* (in illo tempore) *mens* Jézus.“

„*Legottan felmene*.“

„*Tahát* (tunc) Jézus *viteték*.“

„*És heted napok után vevé*“ stb. Tatrosi codex.

„*Bejöve* országunkba *nem régen* egy ehez hasonló prédálló . . . had s maga után *voná* az ő felsége hadát is, s *kijöve* Betlen Gábor is Erdélyből s az szerént a török is nagy haddal *jöve* reánk és így

*) A francia nyelvben ez is szokott viszonyos múlttal kifejeztetni a ‚midőn‘, ‚mikor‘ stb. időkörülményt jelentő szók miatt.

nagy hatalmas régi roppant tábornok *kénszerítették* egyszersemind kebelünkben . . . bevennünk“ stb. Mind „nem régen“ időkörményre vonatkoznak. Gr. Eszterházy Miklós nádor egyik föntebbi levele.

Ide tartoznak az ilyen kitételek is : „a mint *feljebb megírá*m“ sőt még a ‚feljebb‘ elhagyásával is „a mint *mondám*“ (t. i. oda gondolandó : ‚feljebb‘ vagy ‚az imént‘), melynek az említett levelezésekben igen gyakran eléjőnek.

6) Gyakorta áll *tartós múlt* értelmében, vagyis tartós múlt helyett, pl. a Tatrosi codexben : *tudakozik vala* (sciscitabatur), Erdősínél : *megtudakozék* ; *tanolja vala* (didicit), s Pesti Gábornál is : *tudakozik vala*, Erdősínél : *megkérdeze* ; Pesti Gábornál és Erdősínél : *tánczol vala* (saltavit), a Tatrosi codexben : *szókdöse* ; a Tatrosi codexben : azt *alajtják vala* (arbitrati sunt), és Pestinél : *vélik vala*, Erdősínél : azt *alíták*. Különösen az eladásra vonatkozó múltakat illetőleg : *monda* és *mond vala* számtalanszor fölcseréltetik magában a Tatrosi codexben is. Például : a mi Máténál *monda, beszélé*, az Márknál és Lukácsnál többnyire *mond vala* és *beszél vala*. Hasonló példa ugyanazon codexben : „Kimenvén kedig a leválták tanácsot *tartnak vala*.“ Máté XII. Másutt : Tahát elmenvén a leválták tanácsot *tartának*.“ Máté XXII. Tudjuk a föntebbiekből, hogy tartós múlt és egy időbeli (viszonyos) múlt a görög nyelvben is ugyanazon alakkal, t. i. imperfectummal szokott kifejezetni.

III. Az összetett vagy körülírt múlt alakot használjuk :

1) *A tartós múlt* kifejezésére :

„Ez János kedig *val vala* (habebat azaz hordoz vala) ruhát tevéknek szöréből.“ Tatrosi codex. Máté III. „De ő *aloszon vala*.“ Máté VIII. „És *megkeröli vala* Jézus mend a városokat és kastélyokat.“ Máté IX. „És mend a gyölekezetek *állnak vala* a marton.“ Máté XIII. „És senki sem *merészik vala* (ausus fuit) a naptól fogván továbbá ötet kérdeni.“ Máté XXII. Néha a fő mint rövidebb (pillantatnyi) vagy legalább határozatlan idejű múltnak ellenébe is tétetik : „És *leszállott* galileabeli nevő városba és ott *tanejtja vala* őket szombatokon.“

Gyakran használtatik eladásra vonatkozva, a midőn szintén némi tartósság jelöltetik általa, pl. „*ivölt vala* mondván“ „*kérik vala* ötet mondván“ (Máté XV.) és több számtalanok. A föntebbiekben elég példát találhatunk, különösen a Tatrosi codexben, mondatok idézéseinél a viszonyos múlttal váltakozva igen sokszor fordul elé.

Használjuk

2) az igazi *végzetlen múlt* kifejezésére, t. i. olyan múltéra, mely a beszélő jelenébe is belenyúlik.

„S *csinállok vala* én bizony most is békeességet.“ (A ‚most‘ szóval legtisztábban ki van fejezve, hogy a múlt a jelenbe is belenyúlik). Gr. Eszterházy Miklós III. levele Sennyei István cancellárhoz. 1631. Újabb Nemz. Könyvtár. 198. lapon.

„Az ország közül az urak és az mely fő népek itt vagynak, ezt *akarják vala* végezni“ Thamásfalvi László levele Thamásfalvi Dénesnek. 1571. (Erdély és a Porta. Közli Szalay László).

Helyette igen gyakran szintén az önhangzós múlt használtatik: „Ez dolgot nem *tartók* (a levél írásakor is) illetlennek, ha Kegyelmed csak azzal közli, az kivel illik.“ Báthori István király alábbi levele. Gr. Eszterházy Miklós nádor és mások leveleiben sokszor előfordúl a következő kitétel: „tudtára *akaránk* (a levél írásakor, tehát az eléadás jelenében is) adni Kegyelmeteknek“ stb.

3) *Óhajtó módbeli múlt helyett* leginkább föltételes mondatokban, ‚ha‘ ‚vajha‘ után.

„Mert *ha* ez ideig is ő felsége ez szegény országot meg nem *kötelezi vala* bódog életben voltunk volna.“ (Épen úgy mint a mai irodalom is használja). Pelsőczy Bebek Ferencz 1555-ből. Régi Magyar Nyelvmélekek. II. kötet. Vegyestárgyú iratok. 119. lap.

„Vajha, Uram, Maximilianussal *megéritek vala* és egyszersmind két koronás királyt nem *csináltok vala*, most azt nem kellene várnotok.“ Báthori István király levele. Lásd Magy. Történelmi Tár. VIII. kötet. 213 és 214. lap. (Ugyanezen levél végén feltételes mondatban óhajtó mód *jelene helyett* ‚ha‘ után szintén mutató mód jelene áll: „De *ha kiterjed* és előbb *megértik* amoda, hogy sem mint az dolog megindúl, felette nagy akadályt *szerezne* az dologban).“

4) Viszonyos vagyis egy időbeli múlt helyett:

„Még ő e beszélvén a gyölekezeteknek, im ő anyja és atyjafiai *állnak vala* künn.“ Tatrosi cod. Máté XII. fejezet.

„Nagy levén az zúdulás és künn benn az mozdulás, alig *hallja vala* (t. i. azon időben, midőn a zúdulás, mozdulás tartott) az ember önnön maga szóját.“

„Látván mű is az dolgok ez késő állását oda *hagyjuk vala* az gyűlést.“ Hagymási Kristóf föntebbi levelében.

Mind ezen három múltra ugyanazon mondatban is találunk érdekes példákat :

„Este levén kedig *hozának* (viszonyos múlt, mikor este *lett, hozának*) neki sok ördögvallókat és *kiveti vala* a szelleteket igével (tartós múlt) és mend gonoszól vallókat *megvígaszott*“ (általános múlt). Tatr. cod. Máté VIII. fejezet.

„Czélom azért ő Felsőge után nőkem is a *volt* (általános múlt), hogy megmutatnám kegyelmednek az ni kegyelmes urunk koronás királyunk oltalomfegyverét. De nem *vára* meg (egy időbeli múlt) kegyelmed s azt *gondolom vala* (végzetlen múlt, mely a beszélőnek jelenébe is benyúlik) hogy ezeket már értvén, kegyelmed talán meg-eszméli magát.“ Gr. Eszterházy Miklós nádor levele Rákóczi Györgyhöz 1644-ben. Újabb Nemzeti Könyvtár 255. lap.

E fentebbi három múlt legnevezetesebb tárgya értekezésemnek. S már két elébbi értekezésemben számtalan példát találhat reájok, a ki akar keresni. A további példákat tehát itt félbenszakítván, még csak a szófejtést akarom a két egyszerű múltra megérinteni.

A mássalhangzós múlt *t* betűhangjában az ellenvélemény is a *tova* fogalmát látja, mint máskor eléadám, s ez a török *d*-jével is mint az ebbeli egyszerű múlt ragjával szépen megyezik, miként a fentebbiekből tudjuk.

Az önhangzós múlt *a e* ragjára nézve szinte kiemelém fentebb ezen értekezésemben, hogy újabb időben a nyelvészek még az árja nyelvekbeli *a e* augmentumban, mint a múlt időket jellemző hangokban is, akkor értelmet vélnek rejleni, mely legtökéletesebben megegyezik azon magyar, ha' szócskával, melyet *valaha néha, mindenha* stb. szókban ismerünk, s mely tökéletesen egy más időre útal : „Hányszor akartam te fiaidat egybegyöjtenem s nem *akarád* (= akar-ha-te azaz : akarod akkor te), miként erről szólék régibb értekezésemben is.

A következő nem annyira vitás időkben csak némely legkitünőbb régi példákra fogok hivatkozni.

IV) A kettős múlt alakot már régibb értekezésemben is különös néven *egyittes múltnak* nevezém, oly múltnak, mely szinte egy másik múlt alatt történik, de ezzel nincs különös viszonyban. Erre is Eszterházy nádor ad egy újabb kitünő példát : „Váltig igyekezünk halasztani, a mint halasztottuk is, hogy ne *kelleték vala* az ne-

mes vármegyéket költetniök“ 1626-diki levél. Magyar Történelmi Tár. VIII. kötet. 4. lap.

V) A kétféle elébbi múltat (plusquamperfectumot) is megkülönböztetve találjuk több jeles régi nyelvemlékünkben. Kitünő itten is :

Eszterházy nádor : „Nyilván vagyon kegetknél (kegyelmeteknél), hogy az minemő békeséget az elmúlt időkben az törökkel nagy sok költséggel, és fáradságok után *végeztünk volt*, azt némely magunk nemzetiből álló nyughatatlan emberek, nemcsak fölbontatták velek, de minemő mostoha kézzel és szándokkal is *fogtak vala* hozzánk tudjuk, hogy azt kegetek nemcsak jól látta, de hatalmas ruinával is *experialta*.“ Történelmi Tár. VIII. kötet 12. lap). Amazt a francziák határozott elébbi múltnak (antérieur défini), emezt viszonyos elébbi múltnak (relatif antérieur) nevezik. Amaz (*végeztünk volt*) különös vonatkozás nélkül, sőt teljes bevégeztséggel előz meg egy másik múltat (*fölbontatták*), emez (*fogtak vala*) még tart egy másik múlt (*látta, experialta*) időben is.

Beh kár volna e szép példát és a régiségből több hasonlót is nem méltánylanunk.

VI) A *jövő időkre nézve* ez alkalommal csak két megjegyzésem van

1) Igaz ugyan, hogy egyszerű jövőnk (*and, end* raggal), a régieknél, leginkább föltételes mondatokban, mint futurum exactum fordul elé, de ott sem példa nélküli, hogy a latin indicativusi jövőnek felel meg : „És oztán *veñdi* (veendi) *meg* (latinúl diripiet) ő házát.“ Tatrosi cod. Máté XII. fejezet.

„És *mondandotok* (dicetis) e hegynek.“ Ugyanott XVII. fejezet. Ilyesek pedig : *jövendő* vagy (venturus es) többet *volnának veendőik* (plus essent accepturi), *gyötrendő* (passurus est) egyszerű jövő értelemben számtalanszor előfordúlnak.

2) Valamint a Szentpéteriek végezésében (*hozandana*), úgy más régi iratokban is nem ritkán találjuk, hogy a jövők a magyarban újra ragoztatnak, azaz hajtogattatnak : „Az hol pedig Bogdán vajda ő maga vagy hozzá tartozó valaki ide jöni ez országba *fogna*.“ Erdélyi rendek végzése 1572-ből. (Erdély és a Porta. Közli Szalay László. 38. lapon). „Az nemes Kamara tött volt is valami limitatiót, hová mennyit praestalanak abban a nemes vármegyék, de kevés effectusa *fogott* még eddig *lenni*.“ Gróf Eszterházy Miklós nádor 1638-ban.

„Szinte már midőn deditióra *fogtanak volna* kevés idők alatt *meni* a svéczek.“ Horváth Kozma önéletírása 1634—1660. Történelmi Kalászosok, Thaly Kálmántól. 19. lap. „Volt más egy német officér is azon helyben Márton nevű, a kit zászlótartóságában ismer-tem Krakkóban; de ekkor annál feljebb való tisztet *fogott viselni*.“ Ugyanott 52. lap.

A jövőkről többet láthatni régibb értekezésemben az 1858-diki Értesítőben.

Ugyan ide bátorkodom utasítani az olvasót a tárgyilagos időkre (határtalan módra és részesülőkre) valamint egyebekre nézve is, mi-
ket itt ismételni nem akarok.

S ezennel bevégezem e tárgyat.

Nem tagadhatni ugyan, hogy az igeidők használata, mint más nyelvekben úgy a magyarban is a legnagyobb fontosságú. Azon-
ban már magam is únni kezdem e tárgybeli hosszadalmasságot, mintegy harmincz nyomtatott ívet töltvén be csupán az igeidők hasz-
nálatáról szóló értekezéseimmel, melyek, ha épen a leglényegesebb
idők kérdésbe nem vétetnek *vala*, egy két íven könnyen elérték
volna.

FOGARASI JÁNOS.
